

УДК 94(477).[323.3+001.4]

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНО- ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1945–1964 роках

Петро КИРИДОН

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра української історії та етнополітики

У студії розглянуто сучасний стан вивчення проблеми інституціоналізації та функціонування партійно-радянської номенклатури Української РСР протягом повоєнного двадцятиріччя. Проаналізовано особливості студії в умовах зміни політико-ідеологічної кон'юнктури.

Ключові слова: партійно-державна номенклатура, історіографія, апарат, чиновництво, реформування політичної системи.

Дослідження історії партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя проводилися і вітчизняними, і закордонними вченими. До початку 1990-х років зарубіжна і радянська історіографія наситили проблему розмаїттям версій трактування, що дає підстави говорити про їхній достатньо глибокий слід в цьому напрямку.

Автором системного щодо управлінсько-апаратної верстви СРСР поняття “номенклатура” визнано Михаїла Восленського. Він обґрунтував тезу про статус номенклатури як політичної бюрократії в тоталітарній державі, котра заволоділа монополією на владу. Номенклатурна система стала визначальною характеристикою радянського тоталітаризму, а партійні апарати – його серцевиною, зайнявши місце політичної еліти¹.

Глибокі узагальнення стосовно пояснення номенклатурного феномена знаходимо в публікаціях західних дослідників (у тому числі емігрантів-дисидентів із СРСР), присвячених історії Радянського Союзу². Мілован Джилас розкрив риси номенклатури з позицій досвідченого апаратника та визначного комуністичного лідера в минулому. Поставивши перед собою глобальне завдання “з допомогою узагальнень створити портрет комуністичного світу”³, автор називає владну в СРСР апаратну бюрократію новим класом, до якого належали всі, хто при соціалізмі одержував особливі привілеї та матеріальні переваги. Кар’єризм і бюрократія, здатність “іти по трупах”, органічно притаманні іпостасям цієї системи, є невиліковними хворобами комунізму.

Засади вивчення номенклатурних еліт та управлінських утворень СРСР розвинули протягом ХХ ст. низка західних дослідників⁴ та емігрантів-дисидентів із Радянського Союзу й інших соціалістичних країн⁵.

Учені СРСР практично уникали наукового розгляду явища номенклатури. Натомість чимало зусиль було потрачено на вивчення дотичних проблем,

пов'язаних з проблемами партійного і радянського будівництва, кадровою політикою КППС, вивченням особливостей партійного управління суспільними процесами тощо. Додамо, що в центрі уваги радянських істориків постійно перебували аспекти, пов'язані з критикою “фальсифікаторів” історії КППС та її номенклатурної політики.

Крім того, важливу роль у дослідженні проблеми відіграють започатковані в радянські часи видання офіційних документів, у тому числі й стосовно діяльності апаратних утворень. Історики оприлюднили чимало статистичних даних із архівних сховищ, які відображали, зокрема, питання росту партійних лав та (опосередковано) їхніх апаратів, деякі особливості роботи комітетів КППС, національний та освітній рівень їхнього персонального складу працівників.

Унесок в історіографію теми зробили й опубліковані в повоєнні десятиріччя мемуари політичних та військових діячів, котрі належали в різні часи до номенклатурних лав.

Отже, дослідники в умовах тоталітарного режиму спромоглися на певні здобутки, котрі стали підґрунтям для пошуків пострадянських учених.

Масштабні студії різних боків проблеми функціонування партійно-державної номенклатури повоєнного двадцятиріччя припадає на сучасну добу. Перші часи незалежності характеризувалися кількісним числом праць, котрі політизували проблему історії номенклатурних утворень і тяжіли радше до публіцистичного пафосу. Але в них об'єктивно відображалися цінні з точки зору історіографії факти стосовно зародження, розвитку номенклатури та оцінки її ролі в історії. Публіцистика оперативно актуалізувала історичні проблеми, розгортаючи складний процес відновлення об'єктивної оцінки минулого. Разом із тим вона спровокувала чималу кількість гіпотез і версій трактування сторінок історії, посиленого властивою їй нетолерантністю щодо інших точок зору. Склалася певна тенденція до політичної емоціоналізації історичних явищ, що зрештою до кон'юнктурно препарувало минуле заради сьогодення.

З'явилася й інша небезпека. Як справедливо констатували автори курсу лекцій з історіографії історії України, у перші роки незалежності подолати тоталітарний стиль мислення науковцям не вдалося. “Відкинувши односторонність одного гатунку (парадигма класового підходу), історики одразу ж ухопилися за односторонність іншого гатунку (парадигма національного підходу)”⁶.

Проте поступово цю прогалину почали наповнювати змістовні праці, засновані на нових методологічних засадах розвідки істориків, соціологів, політологів. Чимало посутніх доповнень до концепції номенклатури додано завдяки студіям російських дослідників⁷, котрі долучили в дискусійний обіг принципові питання внутрішньої розбудови та функціонування номенклатури, аспекти її історичної трансформації тощо.

У сучасному історіографічному обширі України останніх десятиріч превалює відродження національних традицій наукового пошуку, відбувається творення

такого історіографічного проекту, котрий впливає з нової політичної ситуації. Звільнення істориків від стереотипів радянської ери відбувається в умовах непослідовного і непевного формування уявлень про нові парадигми наукового дослідження історії України, концептуальної невизначеності більшості істориків. Складність ідентифікації позицій стосовно методологічних засад вітчизняної історіографії досі є виявом загальної кризи історичної науки в Україні, котра продукується суперечностями загальної трансформації українського суспільства. Проте, на думку провідних сучасних учених, криза системи історичної науки є, понад усе, однією з фаз поступальної ходи⁸.

Зазначене стосується й досліджуваної теми. У новітній українській історіографії особливості функціонування партійно-державної номенклатури повоєнного двадцятиріччя відстежують Володимир Баран і Віктор Даниленко, які, хоч і не написали спеціальні студії саме цієї проблеми, однак дали широку панораму суспільних процесів у радянській Україні після завершення Другої світової війни. Праці В. Барана є методологічним і оціночним підґрунтям для сучасного розуміння і політичної системи пізнього сталінізму, і номенклатурних схем доби “відлиги” в Українській РСР, у тому числі й стосовно такого важливого елементу управлінських схем, як апаратно-чиновницьке правління⁹.

Розглядові природи апаратних утворень і номенклатурних структур присвячено праці Станіслава Кульчицького¹⁰. Він розкрив характерні риси тоталітарного устрою комуністичного режиму, визначивши місце апаратних утворень у більшовицькій системі організації влади. Вчений дослідив провідну роль номенклатурних структур партії в комунізації політичної системи в Україні.

Природу сталінізму і постсталінських років, котрі породили та вдосконалювали номенклатурну організацію соціалістичної країни, активно досліджує Юрій Шаповал¹¹. Вітчизняний історик Валерій Васильєв дав характеристику українських управлінців вищого та середнього прошарків номенклатури, уточнивши обшир їхніх функціональних обов’язків¹².

Нові вектори дослідження проблеми української правлячої номенклатури започаткував глибокими теоретичними та фактологічними напрацюваннями Василь Тимцуник. Вивчивши процес реформування владної системи в республіці за хрущовської доби, автор запропонував власний дискурс-аналіз моделей партійно-державного правління, висвітлив особливості функціонування управлінських структур, детально проаналізував зміст і правовий та фактичний вплив на становище номенклатури таких визначальних документів епохи, як Програма і Статут КПРС, проєкт Конституції СРСР тощо. Узагальнивши досвід реформування комуністичної системи в 1950–1960-ті роки, Василь Тимцуник склав цілісну картину суспільно-політичних умов функціонування керівних верств Української РСР в умовах повоєнної еволюції суспільства¹³.

Вітчизняний дослідник Юрій Фролов запропонував зараховувати до номенклатури вищих партійно-державних керівників, командирів військових

з'єднань і органів державної безпеки, а також частину визначних науковців і культурних діячів¹⁴. Отже, автор посутньо розширив коло осіб, об'єднаних поняттям “номенклатура”.

Питання формування більшовицьких керівних кадрів в Українській РСР детально проаналізовано в роботі М. Дорошка і В. Колесника. Пізніше з'явилися дисертація та монографія Миколи Дорошка, присвячені політичній номенклатурі УСРР 20–30-х років минулого століття¹⁵.

У названих роботах вдало відстежено становлення радянської номенклатури в історичному контексті формування тоталітарної системи в Радянському Союзі. Автори переконливо обґрунтували доцільність вжитку в науковій літературі терміну “номенклатура” на противагу визначенням “новий клас”, “еліта”, зазначивши, що номенклатура в СРСР не володіла такими ознаками еліти, як висока освіченість, інтелігентність, толерантність, відданість національним ідеалам. До всього радянська номенклатура з однаковим “поривом” бралася за будь-яку галузь керівництва, що зовсім не властиве класичній професійній еліті.

Бачення процесу інституціоналізації номенклатури повоєнних років можна розвинути на підставі низки публікацій наукових біографій видатних українських політиків радянської доби¹⁶. Вони є показовими ілюстраціями “походу в номенклатуру”, дозволяють наситити характеристику політичної системи живими образами конкретних представників номенклатури вищої рани.

Відзначимо появу наукових розвідок сучасних українських істориків, присвячених складовим феномену номенклатури. Микола Виговський дослідив проблему організації освітньої справи в 20–30-ті роки¹⁷. У роботі Тамари Першиної зроблено детальний аналіз діяльності господарської номенклатури в роки війни¹⁸. Всебічну характеристику портрету повоєнної вітчизняної номенклатури пропонує Віктор Крупина¹⁹.

Питання політичного лідерства вивчає український дослідник Олег Траверсе²⁰. Його праці характеризують властиві номенклатурним очільникам риси, пропонують важливі узагальнення образу політичного лідера, що посутньо доповнює відомі вже складові обліку керівників соціалістичної держави в різні історичні періоди.

Номенклатурна еліта повоєнної Української РСР стала предметом дослідження Олексій Штейнле²¹. Історик показав трансформаційні зміни в стані української номенклатурної еліти в повоєнні роки.

Фундаментальною працею сучасних українських істориків стало академічне видання праці “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)”²². Коло проблем соціальної історії доби пізнього сталінізму безперечно охоплює й питання, пов'язані зі становищем тодішньої республіканської номенклатури. Оцінки, які зробили автори стосовно соціальних процесів і трансформаційних суспільних змін, слід використовувати і розвивати

під час розгляду функціонування в політичній атмосфері пізнього сталінізму номенклатури партійних і державних органів.

Чимало фактологічного матеріалу та теоретичних узагальнень, пов'язаних із означеною темою, містяться в роботах низки інших сучасних учених²³.

Узагальнюючи історіографічний огляд, доходимо висновку, що особливості інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом 1945–1964 років у сучасній літературі досліджено переважно в контексті ширших або суміжних: історичних, політологічних, соціологічних тем. Досі перелік напрямів перспективних пошуків залишається великосяжним, а саме: структура і процедури функціонування партійно-державного апарату, порядок ухвалення і оформлення рішень, механізм номенклатурних призначень на всіх рівнях, питання взаємодії апаратів, процедурні напрацювання номенклатурних форм тощо.

MODERN HISTORIOGRAPHY OF ACTIVITY OF PARTY-STATE NOMENCLATURE IN UKRAINIAN SSR (1945–1964)

Petro KIRIDON

Taras Shevchenko Kyiv National University,
Department of Ukrainian History and Ethnopolitics

The modern state of study of the problem of institutionalization and functioning of Soviet nomenclature of Ukrainian SSR during the post-war twentieth is considered in this article. The particulars of research issue during political and ideological conjuncture are analyzed.

Key words: party-state nomenclature, historiography, vehicle, officialdom, reformations of the political system.

¹ *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. Москва, 1991. – 624 с.

² *Бюффа Д.* История Советского Союза: В 2-х томах. Т. 2. От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964. / Д. Бюффа. Москва, 1990. – 632 с.; *Геллер М., Некрич А.* История России в 1917–1995 годах. В 4-х томах. Кн. вторая. Мировая империя / М. Геллер, А. Некрич. Москва, 1996. – 432 с.; *Верт Н.* История Советского государства. 1917–1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. Москва, 2002. – 544 с.; *Хоскинг Д.* История Советского Союза. 1917–1991 / Дж. Хоскинг. Смоленск, 2000. – 496 с. та ін.

³ *Джилас М.* Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорв. / М. Джилас. Москва, 1992. – 544 с.

⁴ *Моска Г.* Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. 1994. № 10. С. 187–198; *Шапиро Л.* Коммунистическая партия Советского Союза. Л. Шапиро. Лондон, 1990. – 771 с.; *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. Москва, 1995. – 544 с. та ін.

⁵ *Авторханов А.* Технология власти / А. Авторханов // Вопросы истории. 1991. № 1–2; 1992. № 1–3, 6–7, 10–12; 1993. № 2–3; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорватского / М. Джилас. Москва, 1992. – 541 с.; *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. Москва, 1991. – 624 с. та ін.

⁶ Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник / А. Коцур, В. Коцур, А. Павко. Київ, 1996. С. 125.

⁷ *Ашин Г.* Курс истории элитологии / Г. Ашин. Москва, 2003. – 302 с.; *Ашин Г., Понеделков А., Игнатов В., Старостин А.* Основы политической элитологии / Г. Ашин. Москва, 1999. – 304 с.; *Дука А.* Трансформация местных элит (институционализация общественных движений: от протеста к участию) / А. Дука // Мир России = Universe of Russia. Москва, 1995. Т. 4, № 2. С. 106–117; *Каратуев А.* Советская бюрократия: Система политико-экономического господства / А. Каратуев. Белгород, 1993. – 223 с.; *Крыштановская О.* Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. Москва, 2005. – 384 с.; *Чешков М.* “Вечно живая” номенклатура? / М. Чешков // Международная экономика и международные отношения. 1995. № 6. С. 83–95 та ін.

⁸ *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. Київ, 2004. С. 432; *Реєнт О.* У робітнях історичної науки / О. Реєнт. Київ, 1999. С. 310.

⁹ *Баран В., Даниленко В.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. Київ, 1999. – 304 с. (Україна крізь віки: у 15 т., т. 13); *Баран В.* Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. / В. Баран. Львів, 1992. – 124 с.; *Баран В.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. Львів, 1996. – 448 с.; *Баран В.* Десталінізація в Україні: перша спроба / В. Баран // Сучасність. 1995. № 11. С. 106–117; *Баран В.* Правляча верхівка в Україні у 1950–60-ті роки / В. Баран // Сучасність. 1997. №7–8. С. 104–118; *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003. – 670 с. та ін.

¹⁰ *Кульчицький С.* Партийно-радянський апарат у системі влади / С. Кульчицький // Український історичний журнал. 1994. № 6. С. 3–15; *Його ж:* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / С. Кульчицький. Київ, 1996. – 396 с. та ін.

¹¹ *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. Київ, 1993. – 352 с.; *Його ж:* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю. Шаповал. Київ, 1994. – 272 с. та ін.

¹² *Васильєв В.* Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. XX ст.) // В. Васильєв. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Київ, 2009. № 15. С. 318–331.

¹³ *Тимцуник В.* Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): Монографія // В. Тимцуник. Київ, 2003. – 400 с.

¹⁴ *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: В 6-ти кн. / Ю. Фролов. Донець, 2001–2004.

¹⁵ *Дорошко М., Колесник В.* Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки / М. Дорошко, В. Колесник // Український історичний журнал. 1993. № 9. С. 40–51; *Дорошко М.* Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз / М. Дорошко. Київ, 2004. – 154 с.

¹⁶ *Шаповал Ю.* М. С. Хрущов на Україні / Ю. Шаповал. Київ, 1990. – 48 с.; *Табачник Д., Шаповал Ю.* О. І. Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1957 рр. / Д. Табачник, Ю. Шаповал. Київ, 1990. – 22 с. та ін.

¹⁷ *Виговський М.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М. Виговський. Київ, 2005. – 309 с.

¹⁸ *Першина Т.* Господарська номенклатура в Україні 1943-1945 рр. / Т. Першина. Київ, 1997. – 114 с.

¹⁹ *Крупина В.* Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колект. монографія. [Кн. 2], ч. 1–2. Київ, 2010. С. 139–176.

²⁰ *Траверсе О.* Політичне лідерство та керівництво доби “ліберального” тоталітаризму в СРСР / О. Траверсе. Київ, 2010. – 268 с.

²¹ *Штейнле О.* Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування. Автореферат... канд. істор. наук / О. Ф. Штейнле. Запоріжжя, 2010. – 21 с.

²² Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко: У 3-х частинах. Київ, 2010. Ч. 1, 2. – 351 с., Ч. 3. – 336 с.

²³ Див. зокрема: *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідерство. Навч. пос. / Б. Кухта, Н. Теплоухова. Львів, 1995. – 196 с.